

ТЕМА 6. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

1. Еволюція уявлень про права людини в історії людства.
2. Покоління і класифікація прав людини.
3. Сутність стосунків між людиною та державою.
4. Механізм захисту прав людини.

1. Еволюція уявлень про права людини в історії людства.

Питання щодо сутності цих прав, рівності людей почали виникати вже тоді, коли внаслідок розпаду родових відносин та утворення приватної власності окрема людина виділяється й усвідомлює себе як особистість.

У *родовому суспільстві* права всіх його членів були однаковими. Вони виражали спільні інтереси члени роду і регулювалися моральними нормами і звичаями. З появою *класового суспільства* створюються правові закони, що насамперед виражали інтереси панівних верств суспільства. Вони, як правило, не збігались з інтересами окремих особистостей. Дотримування цих законів забезпечувалось існуванням апарату примусу. Саме існування такої примусової необхідності підпорядковуватись певним правовим законам, встановленим державою, і породило питання про співвідношення природних прав людини та тих прав, що встановлювались державою.

В *античній філософії* справедливість, встановлена природою, протиставлялась справедливості «згідно з законом». Сократ вважав, що поряд з державними існують неписані божественні закони, які є більш важливими. Аристотель розрізняв закони природи («природне право») та закони, встановлені людьми. Філософи-стоїки обґрунтували уявлення про вічні і незмінні норми природи, засадовим стосовно яких є «розум природи». Цицерон вважав верховним природним законом закон Бога, який виявляв себе в людському розумі. Головна його позиція – «кожному своє».

Епоха *Відродження* пробудила в людях громадянські почуття через усвідомлення своїх природних прав.

За доби *феодалізму* під природним правом людини розуміли ідеї, викладені у Святому Письмі. Фома Аквінський вбачав підґрунтя природних прав людини у божественному законі. Він доводив, що Богові слід підкорятись більше, ніж людині.

Ідея вроджених, природних прав набула широкого розповсюдження за доби утвердження *капіталізму*. Вважалось, що підвалини суспільного і державного життя треба шукати в розумі і досвіді, в природі речей і самої людини. Всі люди проголошувались рівними і вільними від природи. Природними правами вважались право на власність, на безпеку і захист власності, рівність усіх людей перед законом.

2. Покоління і класифікація прав людини.

Кожна людина має або повинна мати певні права від народження. Якщо ті права, що встановлюються суспільством, мають постійно змінюватись в результаті вдосконалення самого суспільства, то невід'ємні права кожної людини є тим правовим загальнолюдським мінімумом, без якого ніяке суспільство не може існувати і розвиватись.

З огляду на історичний характер прав і свобод людини виділяють покоління прав людини.

Свобода є визначальною для розуміння прав людини, оскільки лише вільна людина може в повному обсязі користуватися своїми правами.

Свобода — це індивідуальний чи колективний стан, який передбачає можливість і здатність обирати на свій розсуд різні варіанти дій. Межі свободи визначає лише закон, тобто дозволено все, що не заборонено законом. Окрім того, свобода завжди обмежена правами й свободами інших, суспільними інтересами, моральними принципами.

Громадянські свободи — це індивідуальні свободи, які є необхідною умовою життєдіяльності людини в демократичному суспільстві. Вони входять до переліку прав людини, що забезпечуються міжнародно-правовими документами, а отже, права людини є категорією ширшою.

Сучасне розуміння свободи ґрунтується на таких основних принципах:

1. Усі люди вільні від народження.
2. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і суспільству, тобто свобода завжди обмежена правами й свободами інших, суспільними інтересами, моральними принципами.
3. Межі свободи визначає лише закон, тобто дозволено все, що не заборонено законом.

Права людини охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності: особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну. Оскільки ці права різняться не лише змістом, а й часом законодавчого закріплення, говорять про покоління прав людини.

Покоління прав людини — це історичний етап в еволюції уявлень про права людини, визначений хронологічними межами, доповненими нормативно-правовими актами, у яких закріплені права людини.

Перше покоління - кінець XVIII – початок XIX ст. – громадянські і політичні права: свобода думки, слова, совісті, віросповідання, асоціацій, рівність усіх перед законом, право на справедливе судочинство, на участь у політичному житті; ці прав сформулювались в процесі здійснення буржуазних революцій, вони дають можливість реалізувати свою свободу від втручань з боку держави;

Друге покоління - початок XIX - до кінця Другої світової війни – соціально-економічні та культурні права: право на працю і вільний вибір роботи, на

соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, захист материнства та дитинства, на освіту, участь у культурному житті суспільства; ці права були сформульовані в процесі боротьби за поліпшення економічного та соціального становища; права першого та другого поколінь знайшли конституційне відображення в багатьох країнах світу;

Третє покоління - друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст. – так звані колективні права «права солідарності»: право на вільний розвиток, мир в усьому світі, здорове довкілля, комунікацію, спільну спадщину людства; ці права виникли в результаті усвідомлення необхідності створення міжнародних організацій та механізму захисту прав і свобод не лише окремих людей, а й етнічних спільнот та країн; вони знайшли відображення у Статуті ООН;

Четверте покоління - у ХХІ ст. визначено появу четвертого покоління прав людини, що пов'язано з науковими відкриттями в алузі мікробіології, медицини, генетики, ці права – результат втручання у психофізіологічну сферу життя людини (право на штучну смерть - евтаназію), на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, вирощування органів людини із стовбурових клітин (це право не є безмежним, оскільки заборонено клонувати людину).

Ця класифікація виділяє такі основні групи прав і свобод людини й громадянина: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні.

Особисті (громадянські) права й свободи включають право на життя, на повагу до гідності, свободу й особисту недоторканність, свободу думки та віросповідання, свободу пересування тощо. На відміну від фундаментальних прав, громадянські права й свободи не надані людині природою; люди виборюють, здобувають ці права, висуваючи відповідні вимоги до влади й домагаючись законодавчого закріплення їх у конституціях і законах.

Політичні права й свободи — це забезпечена законом і публічною владою можливість участі в суспільно-політичному житті держави та здійсненні державної влади. Це, зокрема, права на свободу слова, зборів, мітингів; на участь в управлінні державними й громадськими справами; на інформацію; право об'єднуватись у політичні партії тощо.

Економічні права забезпечують людині вільне користування основними чинниками господарської діяльності. До економічних прав належать право на працю, право на вільний вибір професії, право на приватну власність тощо. Ці права мають забезпечити незалежність людини, її економічну свободу. Надання цих прав характеризує державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує досить високий рівень життя своїх громадян.

Соціальні права покликані забезпечити достатній рівень життя та соціальну захищеність. До них належить право на соціальне забезпечення, право

на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування та ін.

Екологічні права належать до соціальних прав і становлять окрему групу прав людини і громадянина. Вони пов'язані з охороною, використанням і відтворенням природних ресурсів, забезпеченням екологічної безпеки і включають право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право на відшкодування збитків від природних і техногенних катаклізмів тощо.

Культурні права гарантують духовний розвиток кожної особи, допомагають їй стати учасником культурного процесу. Вони гарантують можливість доступу до духовних здобутків свого народу й усього людства, свободу художньої, наукової й технічної творчості, участі в культурному житті. Особливе місце серед цих прав посідає право на освіту. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права визначає, що освіта має бути спрямована на повний розвиток людської особистості, усвідомлення її гідності, надання можливості кожному бути корисним учасником вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню й терпимості.

Засадовим стосовно всіх прав людини є принцип рівноправ'я. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Кожна людина повинна мати всі права і свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний захист їх перед законом.

3. Сутність стосунків між людиною та державою.

Громадянське суспільство формується в процесі перетворення підданих на громадян, тобто на таких членів спільноти мешканців даної держави, які відчували почуття власної гідності та спромоглися робити політичний вибір, спираючись на чітке розуміння того, з чого складаються їхні природні права.

Сучасна демократична держава має на меті не підкорення людей, а допомогу людині, сприяння розв'язанню її проблем. Це мають забезпечувати всі органи сучасної держави. Держава і людина мають співіснувати як рівноправні партнери. Держава має діяти так, щоб не порушувати межу особистого, індивідуального, людського. Ця межа встановлюється свободою самовизначення людини.

Підходи до характеристики співвідношення «держава - людина»:

- *індивідуалістичний* (природно-правовий) – права належать людині від природи і є невід'ємними, конкретні зміст і обсяг права змінюються і розширюються одночасно з розвитком суспільства, а фундаментальні права є незмінними;

- *державницький* (юридично-позитивістський) – свої права людина отримує від суспільства і держави, держава – джерело і гарант прав людини завдяки закріпленню їх у законі, права людини змінюються залежно від державної доцільності і спроможності.

Права, як би широко вони не були декларовані, не становлять реальної цінності без гарантій їх реалізації. Конституційні гарантії реальні лише тоді, коли надійно підкріплені механізмом їх реалізації. Конституції фіксують не лише обов'язки людини і громадянина, а й держави. У багатьох новітніх конституціях забезпечення (гарантування) прав і свобод сформульоване, по суті, як обов'язок держави.

Особисті права і свободи співвіднесені з поняттям процесуальних гарантій прав і свобод, які пов'язані передусім з процедурами судочинства. Принципи судочинства (доступність суду, гласність судового процесу, презумпція невинуватості), які правами не визнаються, нерідко закріплюються у відповідних розділах конституцій. Принципи судочинства трактуються як засоби забезпечення правового статусу особи.

Механізм гарантій прав людина і громадянина – система правових засобів, визначених конституцією – державні правоохоронні органи, судова система, громадські організації із захисту прав людини та громадянина.

Юридичні гарантії встановлюються в Конституції, нормах поточного законодавства. Їх мета – реальне забезпечення максимального здійснення громадянами своїх прав і свобод за допомогою наступних правових методів:

- право на судовий захист;
- право на відшкодування матеріального та морального збитку;
- право на знання кожним своїх прав і обов'язків;
- право на юридичну допомогу;
- принцип неприпустимості обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- гарантії правосуддя;
- ніхто не зобов'язаний виконувати свідомо злочинні розпорядження і накази;
- ніхто не може бути притягнутий до відповідальності двічі за те саме правопорушення;
- презумпція невинуватості;
- визначення статусу людини в процесі правосуддя.

У разі конфлікту особистої свободи і спільного блага відновити їх гармонію та рівновагу може спеціально заснований державний орган – суд. Держава має захищати свободу індивіда за умов гарантування достатнього захисту суспільних інтересів. Інститут уповноважених з прав людини сформувався у скандинавських країнах наприкінці ХІХ ст. Практика підтвердила його ефективність.

У Швеції, Норвегії, Фінляндії уповноважений з прав людини називається омбудсмен, в Іспанії – народний захисник, у Португалії – гарант справедливості, у Великобританії – парламентській комісар з прав людини (уповноважений у справах адміністрації), у Франції – медіатор, в Італії – цивільний захисник, в Австрії – колегія народного правозахисту, в Нідерландах – національний омбудсмен, у Канаді – уповноважений у публічних розслідуваннях, у США – громадський адвокат і помічник громадян, у Російській Федерації – уповноважений з прав людини, в Україні – уповноважений Верховної Ради з прав людини.

4. Механізм захисту прав людини.

Права людини стосуються тільки відносин між державою (владою) і громадянином. Лише держава (влада), а точніше її представник, може порушити права людини. Цього не може зробити інший громадянин. Коли ми говоримо про права людини, ми маємо розуміти їх вертикальний характер. Представником держави виступає директор школи, службова особа, суддя, міліціонер тощо. Важливо розуміти, що злочин одного громадянина проти іншого, складні стосунки між дітьми і батьками не пов'язані з порушенням прав людини.

До системи національних органів, які захищають і гарантують права людини й громадянина, входять:

Верховна Рада України;
Президент України;
Конституційний Суд України;
Кабінет Міністрів України;
центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
органи місцевого самоврядування;
Служба безпеки України;
прокуратура;
суд;
політичні партії та громадські організації, профспілки.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Уповноважений подає Верховній Раді України щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні.

До цих органів можна звертатися письмовими зверненнями, запитами та в інших формах, а вони мають у встановлений законом термін дати ґрунтовну відповідь щодо запиту.

Україна ратифікувала Європейську конвенцію прав людини, вона набула чинності з 1997 р. Саме із цього часу на відносини громадян України зі своєю державою поширилася юрисдикція Європейського суду з прав людини.

Конвенція та протоколи до неї гарантують: право на життя, свободу та особисту недоторканність; право на справедливий судовий розгляд під час здійснення цивільного та кримінального судочинства; право на вільні вибори; свободу думки, совісті та віросповідання; свободу вираження поглядів (зокрема, свободу мас-медіа); право власності.

Конвенція та протоколи до неї забороняють: катування і нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання; смертну кару; дискримінацію в здійсненні прав і свобод, які викладені в Конвенції; вислання особи з території держави або позбавлення особи права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є; колективне вислання іноземців.

Якщо громадянин України вважає, що його права порушили держава, її органи або посадові особи, він може звернутися із заявою до цього органу. Це право йому гарантує Конституція України. Включення цієї конституційної норми вперше заклало реальні основи для запровадження міжнародного контролю за дотриманням прав людини в Україні.

Європейський суд із прав людини є унікальним міжнародним юрисдикційним органом, оскільки, на відміну від класичного міжнародного суду у сфері прав людини, право на звернення до нього не лише є відкритим для індивідів, а й не обумовлюється необхідністю висловлення на це згоди відповідної держави. Рішення Суду є юридично обов'язковим для держави, вони безпосередньо впливають на розвиток її правової системи.

Для того щоб заяву громадянина розглянули в міжнародному суді, варто знати вимоги до неї та порядок звернення до суду.

Громадянин має право звернутися до міжнародного суду в тому разі, якщо порушення скоїла держава, яка ратифікувала Європейську конвенцію прав людини, після дати ратифікації. Заяву можна подавати лише тоді, коли вичерпано всі національні засоби розгляду — тобто справу розглянули не лише суд першої інстанції, а й усі суди, до яких громадянин може звернутися у своїй країні. Порушення має стосуватися одного з основних прав людини, закріплених Конвенцією. Важливою умовою прийнятності заяви є те, що суд може розглядати лише порушення з боку органів державної влади, але не може розглядати порушення з боку приватних осіб чи недержавних організацій.

Важливо пам'ятати про терміни подачі заяви до Європейського суду. Заяву необхідно подати до суду протягом шести місяців від дня винесення рішення останньою судовою інстанцією країни, щодо якої подається скарга.

Якщо ви бажаєте звернутися до Європейського суду, ви маєте надіслати до суду листа (можна навіть своєю рідною мовою), який повинен містити:

стислий виклад заяви, визначення права або прав (гарантованих Конвенцією), які, на вашу думку, порушено;

відомості про засоби правового захисту, якими ви скористалися;

перелік офіційних рішень у справі із зазначенням дати кожного документа та інстанції, яка його видала (суд або інший орган), а також стислу інформацію про зміст кожного документа.

До листа обов'язково додають копії всіх згаданих у листі документів.

Після того, як лист-заява надійде до суду, вам буде надіслано відповідь та спеціальний формуляр для того, щоб ви виклали заяву у формалізованому вигляді. Суд може зробити запит на додаткові матеріали чи документи, і якщо визнає заяву неприйнятною — повідомить про це. А якщо заяву взято до розгляду, вас інформуватимуть про перебіг подій.

На першому етапі розглядають лише письмові документи, і ваша особиста участь не є необхідною; у подальшому заявник може або сам брати участь у засіданнях, або ж запросити адвоката. Важливо знати, що в разі нестачі коштів на оплату адвоката суд може ухвалити рішення про надання безоплатної правової допомоги (але лише на етапі розгляду заяви в суді, а не при підготовці та подачі заяви).